

4. Десенко Л. И. народное ополчение в героической обороне Одессы (июнь-октябрь 1941 г.) / И. Л. Десенко. – Автореф. дисс., К. 1952. – 16 с.
5. Добров П. В. Народное ополчение Укоаины в годы Великой Отечественной войны / П. В. Добров. – Донецк, 2006. – 106 с.
6. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М. В. Коваль. – К., 1999.
7. . Король В.Ю. Оборона Києва: героїзм і трагедія / В. Ю. Король // Історія в школі. - 2001. № 9. – С. 11-20
8. Кузнецов Б. Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні / Б. Кузнецов // Військова думка. – 1975. – № 5. – С.43-50.
9. Чеканюк А. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси / А. Чеканюк. – Укрвидав ЦККПБУ, 1943. – 35 с.
10. Чеканюк А.Т. Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) / А.Т.Чеканюк, М.О.Буцько // Укр. іст. журнал. – 1965. – №5. – С.3-16.

Аннотация

Проанализированно роль народного ополчения в обороне Одессы на начальном этапе Великой Отечественной войны. Показано характерные черты народного ополчения Одессы, его состав и материально-техническое обеспечение. Раскрыто участие ополченцев в ходе боевых действий и стратегическое значение оборонной операции в ходе войны.

Ключевые слова: народное ополчение, оборона, Великая Отечественная война, добровольные формирования, Одесский оборонный район.

Annotation

The role of the national militia in defense of Odessa in the early stage of the Great Patriotic War is analyzed. The characteristics of the national militia Odessa, its structure and logistics are highlighted. Participation of militias in military operations and strategic importance of the defense operation during the war are disclosed.

Keywords: militia, the defense, the Great Patriotic War, the voluntary formation, Odessa defensive area.

МІЖНАРОДНЕ ЖИТТЯ ТА УКРАЇНА

УДК 94: 341.384(477)(430) «19/20»

Дмитро Малезик, Глеб Хоменко

(Київ)

**РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ З НІМЕЧЧИНИ В
УКРАЇНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.)**

Висвітлено проблему повернення культурних цінностей на територію України з Німеччини після закінчення Другої світової війни до сьогодення. Досліджено основні етапи реституції та їхні особливості, проаналізовано головні здобутки та труднощі українських урядовців у питанні реституції.

Ключові слова: Друга світова війна, культурні цінності, реституція, колекція.

Останнім часом проблема повернення культурних цінностей в Україну набуває особливої актуальності. Одним з яскравих прикладів цього стала проблема повернення скіфського золота на територію України з виставки в Нідерландах, яка закінчилась після анексії території Криму Російською Федерацією. Вирішення вказаної суперечки на користь України свідчить про вагомості напрацювання українських дипломатів та політиків.

Не менш важливим у цьому контексті є досвід повернення українських культурних цінностей, вивезених представниками Німеччини та її союзників у роки Другої світової війни. Саме в цей період українська культура зазнала значних збитків, які й досі не вдалося відшкодувати.

Метою даної розвідки є дослідження стану повернення Німеччиною незаконно вивезених з України культурних цінностей та діяльність українських можновладців у цьому напрямі. Разом з тим, висвітлення поставленої проблеми може допомогти не тільки дослідити долю культурних цінностей, але й відновити справедливість в історії Другої світової війни. Кожна пам'ятка, що повернеться на Батьківщину, сприятиме відродженню історичної пам'яті, зміцненню духовних основ нації як носія неповторної і самобутньої культури.

Питання долі культурних цінностей, їх розграбування, вивезення та знищення на окупованій території України під час Другої світової війни давно став предметом окремих наукових досліджень. Натомість питання повернення цінностей є недостатньо вивчених. Серед останніх досліджень з поставленої проблеми варто назвати роботи В. Акуленка [1], С. Кота [5-6], Т. Себти [10-11]. Певний інтерес становлять і роботи сучасних російських науковців, наприклад П. Книшевського [3]. Однак і досі відсутнє комплексне спеціальне дослідження, присвячене реституції культурних цінностей в Україну з Німеччини, що посилює актуальність нашої розвідки.

За дослідженнями вчених, Україна втратила до 250 тисяч різноманітних предметів з 21 музею та близько 50 мільйонів книжок за часи Другої світової війни [4, с.18]. Як свідчать статистичні дані Міністерства культури України, приблизно 55% всіх втрат музеїв колишнього СРСР під

час Другої Світової війни припадає на територію України. Серед загальної кількості втрачених культурних цінностей музеями колишнього Радянського Союзу українська частка становить 74%.

Попри оголошену в 1941 р. евакуацію, лише 25 із 174 музейних закладів змогли її успішно провести. Проте цілком можливо, що в процесі подальшого дослідження обліку, кількість евакуйованих українських музеїв дещо збільшиться. Мова може йти ще про декілька музейних закладів, обставини вивезення цінностей із яких вимагають додаткового підтвердження. На сьогодні документально підтверджується вивезення 30–35 тис. музейних експонатів. Зіставляючи дані про приблизну чисельність музейних фондів напередодні війни – біля 3 млн. одиниць зберігання, можна зробити висновок, що під час евакуації вдалося вивезти лише до 2 % цінностей. Усе це свідчить про те, що радянська евакуація українських музеїв зазнала повного провалу. Для порівняння слід відзначити, що тільки з російського Ермітажу з Ленінграда евакуювали 2540 ящиків з експонатами, в яких знаходилося 1 млн. 117 тис. предметів культури [8, с.48-50].

Причиною неефективності роботи стала складна воєнна обстановка, напруженість загальних планів евакуації, а також недооцінка значення збереження історико-культурних цінностей, що мала місце збоку багатьох відповідальних працівників партійних і радянських органів [6, с.39].

У результаті воєнних дій і в період окупації Україна понесла одні з найбільш масштабних за всю свою багатовікову історію втрат культурних надбань. Загальні втрати музейного фонду України дотепер точно не визначені. За першими радянськими повоєнними офіційними даними, на території України в період окупації було зруйновано та пошкоджено 151 музей різного профілю, вивезено понад 40 тис. унікальних експонатів [6, с.40].

Велика шкода була заподіяна бібліотекам України. Внаслідок війни та окупації на території України було розкрадено та знищено понад 51 млн. книг. В тому числі постраждали найбільші українські книгозбірні — академії наук у Києві, ім. В.Г. Короленка в Харкові, ім. В. І. Леніна в Одесі, ім. І. Я. Франка у Львові та інші [4, с.23].

Масова втрата культурних цінностей стала не лише наслідком бойових дій, але й результатом політики окупантів, спрямованої на розграбування та знищення. Німецькою адміністрацією ретельно планувалася реалізація акції безпрецедентного пограбування шедеврів українських музеїв та картинних

галерей, архівних і бібліотечних фондів, а також планомірне вивезення цих історико-культурних цінностей з теренів нашої держави.

Головним інструментом нацистів у “ефективному пограбуванні” культурних цінностей України стала діяльність спеціальних німецьких служб щодо виявлення, обліку, вивчення та конфіскації культурних цінностей. У цій галузі особливо вирізнявся оперативний штаб Розенберга та так звана група Кюнцберга.

У 1944 році нацисти штабу Альфреда Розенберга, який займався вивезенням культурних цінностей з України, прозвітували у вищі інстанції, що вивезли з України колекцію 800 ікон. У своїх листах вони назвали це найкращою колекцією ікон у світі. Серед тих ікон були реліквії Києво-Печерської Лаври та Десятинної церкви, ікона Ігоревської Божої матері 11 століття. Зараз їхнє місцезнаходження невідомо. Спеціальний штаб діяв до 1944 р. включно, тобто до моменту повного відступу німецької армії з українських земель [10, с.13].

Водночас одним з головних чинників втрат культурних цінностей на окупованій території України було мародерство, тобто незаконне привласнення чужого майна військовослужбовців окупаційних військ та представників окупаційних адміністрацій.

Вивчення документів щодо втрат культурних цінностей на окупованій території України засвідчує велику кількість фактів примусового вилучення предметів культури, яке здійснювалося офіційними німецькими та іншими військовими. Ці вилучення зовні мали вигляд позичок предметів культури з фондів музеїв чи бібліотек, які нібито вилучалися у тимчасове користування для прикрашання службових кабінетів та штабів. Іноді розписки писалися навіть із зобов'язаннями зворотного повернення предметів.

Однак насправді фактів повернення “тимчасово” взятих культурних цінностей можливо вказати лічені одиниці. В абсолютній більшості випадків отримані таким чином пам'ятки безслідно зникали. Іноді офіційно фіксувалося вилучення культурних цінностей, які презентувалися як подарунки вищому керівництву.

Тож проблема дослідження обставин масових втрат культурних цінностей в роки Другої світової війни можливо розглядати як результат цілеспрямованої політики на окупованій території України. Трагічна спадщина війни й досі не подолана і впливає на різні сфери культури та культурного співробітництва народів на міждержавному рівні.

Процес реституції культурних цінностей з Німеччини до України вважаємо за доцільне поділити на 2 етапи: 1) з другої половини 1940-х до 1991 р.; 2) з 1991 р. до сьогодення.

Протягом першого етапу було встановлено приблизну кількість втрачених культурних цінностей, починається переговорний процес між делегаціями обох сторін, але де-факто першочергову роль у переговорах відіграє російська радянська делегація. У перші повоєнні десятиліття двостороннє співробітництво України та Німеччини в питаннях реституції культурних цінностей проходить з метою пошуку та повернення максимальної кількості втрачених предметів культури. Для Німеччини Україна становить об'єктивний інтерес як частина колишнього СРСР, керівництво якого організовувало масове вивезення культурних цінностей з німецької території.

Зокрема, привезені союзними органами з Німеччини книги в 1946 р. були розподілені по 14 областях України в кількості 213 581 одиниць. У 1947 р. Академія архітектури України додатково одержала 11 тон трофейної німецької літератури переважно технічного характеру [3, с.104].

Одними з цих книг у серії «посібників з будівництва й архітектури» виявилися альбоми гравюр XVIII ст., що спочатку тривалий час знаходилися в опломбованих шафах у приміщеннях академії без використання, а потім на прохання її адміністрації були передані у фонди Київського музею західного і східного мистецтва.

У 1945 р. у цьому ж музеї уже з'явилися більш ніж 500 картин з Німеччини і значна кількість малюнків і гравюр, у тому числі з Дрезденської картинної галереї. Картини і гравюри в меншій кількості також опинилися у фондах Київського державного історичного музею і Київського художнього інституту (16 творів). Музейні предмети (20 виробів з довоєнних фондів Дрезденської картинної галереї) у 1945 р. потрапили до Державного музею українського мистецтва в м. Києві [5, с.132-133].

Німецькі культурні цінності надійшли в повоєнні роки й до деяких інших українських установ. Так, після включення в 1953 р. Кримської області до складу України збірка з 87 творів західноєвропейського мистецтва XVI — поч. XX ст. була зосереджена у фондах Сімферопольського художнього музею [7, с.254].

Отже, вже на першому етапі реституційного процесу ряд пам'яток культури знову став надбанням українських мистецьких і наукових установ.

Новий, другий етап процесу повернення культурних цінностей в Україну розпочався зі здобуттям нею незалежності в серпні 1991 р. Уже 15 лютого 1993 р., була укладена міжурядова угода між Україною та Німеччиною про культурне співробітництво, яка розглядала в тому числі питання повернення культурних цінностей. Відтоді обидві країни передали одна одній низку об'єктів культурної спадщини, переміщені внаслідок Другої світової війни. Німеччина повернула Україні археологічну колекцію XIV–XV століття, книги з бібліотеки київського митрополита Флавіана, скіфське дзеркало, фільми довоєнного виробництва українських студій.

Велику роль у реституційних процесах відіграло проведення днів культури України в Баварії в травні 1993 на чолі з прем'єр-міністром Л. Кучмою. Під час згаданої події українською делегацією було передано понад 30 одиниць історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Й. Гете. Цей крок викликав великий суспільний резонанс в Німеччині і активізував двосторонній діалог [5, с. 138].

У липні 1993 р., під час візиту до Києва офіційної німецької делегації, був підписаний двосторонній протокол з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни. Протоколом передбачалися створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей, в складі якої мали діяти робочі групи в галузі музеїв, архівів та бібліотек, а також здійснення пошуку і уточнення відомостей про переміщені культурні цінності, що перебувають на територіях сторін.

Було задекларовано відкритий взаємний доступ експертів сторін до фондів музеїв, архівів, бібліотек та інших закладів і установ. Україна виявила готовність організувати виставку німецьких культурних цінностей, що знаходяться на її території. Досить регулярно відбувалися спільні засідання делегацій і мали місце неодноразові акти взаємних передач виявлених культурних цінностей сторін. Наступні засідання делегацій відбулися вже 3–4 листопада 1994 р. в Мюнхені та 27–29 лютого 1996 р. в Берліні. Крім засідань делегацій, відбувалися неодноразові зустрічі та технічна робота експертних груп сторін [12, с.587].

Особливо позитивно ця тенденція виглядала на тлі німецько-російського протистояння, викликаного підготовкою і наступним прийняттям російського закону про статус переміщених внаслідок Другої світової війни

культурних цінностей, коли російська сторона зупинила всі переговори щодо питань реституції.

У цей період в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні цілий ряд культурних об'єктів. Одним з них був археологічний комплекс із 8 тис. фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з пам'ятки древніх германців поселення I–III століття. З фондів Київського музею західного та східного мистецтва було передано три альбоми з гравюрами XVIII століття до Дрезденської картинної галереї. До Бременської галереї мистецтв повернувся рідкісний малюнок з її довоєнних колекцій, який зберігався в приватній збірці на території України [5, с. 138–139].

Окрім того, німецькій стороні були передані для ідентифікації списки 289 предметів культури, що знаходилися на збереженні у фондах Національного музею історії України(275) та Національної академії мистецтв України(14) у Києві [12, с.588].

З Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 83 предмета періоду енеоліту з колишнього Херсонського історико-археологічного музею, що в 1985 р. були придбані Музеєм передісторії та ранньої історії в палаці Шарлоттенбург в Берліні у приватної особи та ідентифіковані ще наприкінці 80-х років радянськими фахівцями [5, с.138; 12, с.584].

Також повернулися в Україну вивезені в роки війни стародавня ікона, скіфське бронзове дзеркало, 173 книги з Київської історичної бібліотеки(у тому числі книги з колишньої бібліотеки митрополита Флавіана в Києво-Печерській лаврі), які були виявлені українськими експертами в Мюнхені, документи Центрального державного архіву кіно-фотодокументів (близько 2000 негативів).

Позитивними актами стосовно України стала передача в дарунок урядові України коштів у сумі 200 тис. німецьких марок на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври, дарунок Міжнародної Фатимської апостольської організації в Німеччині картини невідомого голландського майстра XVII ст. «Мадонна з дитиною» та дерев'яної скульптури XVIII ст. «Святий Йосип», реставрація коштом посольства ФРН в Україні частини предметів декоративно-ужиткового мистецтва з фондів Національного художнього музею України, які повернулися після війни з Німеччини в розтрощеному вигляді [5, с.139].

У другій половині 90-х років минулого століття увагу експертів привернув той факт, що в підписаних двосторонніх документах з питань реституції були відсутні згадки про погоджені загальні принципи українсько-німецького співробітництва в даній сфері, що мали б бути зафіксовані відповідною угодою. Свідоме чи несвідоме уникнення розгляду цього питання призвело до того, що спільні протоколи засідань делегацій мали яскраво виражений прикладний характер, де мова йшла переважно про конкретні предмети або колекції. Мали місце також і факти невиконання вже підписаних угод та досягнутих домовленостей. Це стало приводом до обопільної недовіри.

У серпні 1995 р. Міністерство культури України заборонило раніше узгоджений доступ німецьким експертам до фондів Київського музею західного та східного мистецтва. У відповідь німецька сторона скасувала призначений на листопад того ж року приїзд офіційної делегації в Україну та направила до уряду жорсткі вимоги щодо повернення на Батьківщину німецьких культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої світової війни [5, с.141].

У цьому контексті змістовним є текст листа Посольства Німеччини в Україні, спрямованого в жовтні 2000 р. до редакції газети «Дзеркало тижня»: «Німеччина повернула після Другої світової війни українські культурні цінності колишньому СРСР і цим виконала свої міжнародно-правові зобов'язання... Багато українських культурних цінностей залишилося після повернення з Німеччини в Росії, і тепер незалежна Україна вимагає їхнього повернення від Росії. Згідно з принципом обопільності в міжнародному праві, Україна зобов'язана повернути німецькі культурні цінності. Повертаючи німецькі культурні цінності в Німеччину, згідно з чинним міжнародним правом, Україна могла б закласти певну базу для розвитку механізму, що сприяв би отриманню культурних цінностей від Росії» [9, с. 14].

Після певної перерви згодом з'явилися позитивні сигнали про можливість відновлення широкого та продуктивного діалогу між Україною та Німеччиною в цій сфері. Одним з них є надання дозволу офіційних кіл України в січні 2009 р. на вивезення та повернення в Німеччину до Дрезденського кабінету гравюр рисунка роботи Георга Фрідріха Августа Лукаса. Згодом німецьким експертам були передані списки 248 видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен, які після війни

потрапили до бібліотеки Національного ботанічного саду ім. М. Гришка. В той же час, в офіційній державній електронній базі втрачених культурних цінностей (м. Магдебург) у Німеччині були розміщені дані про понад ніж 10 тис. втрачених в роки війни музейних пам'яток з українських музеїв [2].

Одним з останніх яскравих прикладів реституційного процесу є повернення в 2011 році урядом Німеччини та особисто послом Г.-Ю. Гаймзьотом Національному музею декоративно-прикладного мистецтва у Києві унікальної колекцію писанок, вивезених під час Другої світової війни.. Варто зазначити, що процес повернення культурних цінностей є двостороннім: із 1993 року обидві країни обмінялися кількома сотнями музейних експонатів та творів мистецтва [13].

Чимало між Україною та Німеччиною і невирішених суперечок через "трофейне мистецтво". Тривають переговори щодо переміщення колекції гауляйтера Еріха Коха з Веймара на територію України.

Особливість проблеми повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі полягає в тому, що вона може бути вирішена тільки шляхом діалогу сторін і пошуку порозуміння на основі доброї волі і норм права. Очевидно, що прийшов час як для Німеччини, так і для України шукати нові точки дотику і ґрунт для нових компромісів. Необхідні нові підходи, що покликані відновити атмосферу довіри і відкритості в двосторонніх відносинах у питаннях реституції.

Отже, втративши найбільшу кількість об'єктів культурної самобутності за результатами Другої світової війни в порівнянні з сусідніми державами, Україна перебуває на початковій стадії у процесі повернення власної культурної самобутності. В умовах незалежної України питання повернення втрачених культурних цінностей було піднесено на рівень офіційної державної політики. Безумовним досягненням в цьому напрямку слід вважати створення діяльності спеціальних державних органів, міждержавних комісій, а отже, проблема повернення в Україну культурних цінностей продовжує залишатися важливою сферою національних інтересів.

Джерела та література

1. Акуленко В.І. Міжнародно-правовий аспект проблем повернення культурних цінностей / В.І. Акуленко // Повернення культурного надбання України . Проблеми. Завдання. Перспективи – Вип. 7. Культура і війна. Погляд через півстоліття. – К.: Абрис, 1996. – С. 49–52.

2. «Врятовані. Збережені. Повернені». Інтерв'ю з Ю.К. Савчуком // Персонал-Плюс. – 2012. – № 5 (462): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/462/8870.html>
3. Кнышевский П. Добыча. Тайны германских репараций / П. Кнышевский. – М.: Соратник, 1994. – 144 с.
4. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С.15–38.
5. Кот С. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля / С. Кот // Віче. – 1996. – №5. – С. 132–133.
6. Кот С. Українські культурні втрати під час Другої світової війни / С. Кот // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 36–44.
7. Лихолоб Н. Круглий стіл «Повернення культурних цінностей в Україну» / Н. Лихолоб // Архіви України. – 2009. – №1–2. – С. 251–258.
8. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р.В. Маньковська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 140 с.
9. Рожен О. Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми— архіви Баха / О. Рожен // Дзеркало тижня. – 2000. – 21 жовтня. – С. 14.
10. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Т.М. Себта. – К., 2000. – 20 с.
11. Себта Т.М. Колекція документів Штазі як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни / Т.М. Себта // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 69–76.
12. Україна в міжнародно-правових відносинах: У 2-х кн. — К. : Юрінком Інтерн. – Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / відп. ред. Ю.С. Шемшученко та В.І. Акуленко. – 1997. – 864 с.
13. Українські писанки повернулися з Німеччини // Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії при МЗС України [Електронний ресурс].– Режим доступу:<http://fprg.kiev.ua/?p=2209>.
14. Щетніков В.П. Проблема вивезення цінностей з Трансністрії у 1941–1944 рр. та їх повернення у післявоєнний період / В.П. Щетніков, Ю.О. Чабан // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 109

Аннотація

Раскрыта проблема возвращения культурных ценностей на территорию Украины из Германии после окончания Второй мировой войны до наших дней. Исследованы основные этапы реституции и их особенности, проанализированы главные достижения и трудности украинских чиновников по вопросу реституции.

Ключевые слова: Вторая мировая война, культурные ценности, реституция, коллекция.

Annotation

The problem of the return of the cultural valuables from Germany to Ukraine after World War II has been shown. The main periods of restitution and their features has been researched. The cardinal achievements and obstacles of Ukrainian authorities according to restitution has been analyzed.

Key words: World War II, cultural valuables, restitution, collection.

УДК 94:004.73(479.22) «19/20»

Оксана Прохоренко

**ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ, ЯК ФАКТОР
СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ГРУЗІЇ:
РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТ.**

У статті висвітлено та проаналізовано процес лібералізації інформаційного простору та його значення у становленні громадянського суспільства в Грузії на рубежі ХХ-ХХІ століття. Підтверджено думку, про те, що формування громадянського суспільства неможливе без свободи слова та друку, волевиявлення та лібералізації інформаційного простору.

Ключові слова: лібералізація, інформаційний простір, інформаційне суспільство, громадянське суспільство, Грузія.

У розвинених країнах сфера інформаційно-комунікаційних технологій виступає запорукою соціального, економічного, політичного, культурного та державотворчого розвитку та благополуччя.

Розвал Радянського союзу та зміна колишнього режиму, курс на побудову демократичного громадянського суспільства — означає появу нових пріоритетів, цінностей та еталонів. Стала очевидною необхідність кардинальної трансформації всієї системи суспільства.

Духовна сфера громадянського суспільства передбачає свободу слова, друку, інформаційний плюралізм, свободу волевиявлення та ідеологічного спрямування.

Сучасні інформаційні та телекомунікаційні технології мають вирішальний вплив на зміни, які відбуваються в соціальній структурі суспільства, економіці, розвитку інститутів демократії, істотно змінюючи не тільки виробництво продуктів і послуг, але й реалізацію членами суспільства своїх громадянських прав [3; с.214].